

ואנוכי עפר ואפר | נתנאל פריבור

עיון בפרק ט"ז ביבמות¹

מבחינה אפרירית ניתן היה להעלות השערות רבות בנוגע למקום הראוי בתלמוד לעיסוק בסוגיות קביעת המוות וזיהוי המת. הידיעה אם האדם חי או מת, בנוסף להיותה רבת משמעות וחשיבות במישור האנושי, היא גם בעלת השפעה רבה במישור ההלכתי. בין כך ובין כך, רבי בחר לקבוע את מקומן של סוגיות הזיהוי וקביעת המוות דווקא בסוף מסכת יבמות. לבחירה זו יש משמעות רבה.

מסכת יבמות עוסקת במצוות הייבום, מצווה שחובת קיומה נוצרת רק עקב מצב של "כי המוות יפריד ביני ובינך" - שבו איש ואשה, שנכנסו יחדיו אל עולם החיים במעשה בראשית נפרדים, אחד למוות ואחת לחיים. ברצוני לשאול, מדוע נשאר העיסוק בקביעת המוות דווקא לסוף המסכת? לכאורה היינו צריכים לקבוע את הכללים הללו דווקא בתחילת המסכת, שהרי זו נקודת הבסיס שעלינו להבהיר כאשר אנו ניגשים למצוות ייבום: האם האדם מת או לא. יכול להיות שרבי רוצה כאן להראות לנו עוד משהו: הפרידה בין האיש לאשה על-ידי המוות היא לא נושא משני במכלול מצוות הייבום, היא נושא מספיק חשוב כדי

¹ המאמר נכתב בעקבות שנה של שירות כקצין ברבנות הצבאית. תפקידי היה קשור בעיקר לזיהוי חללים. אני חייב תודה עמוקה לרב ישי שכטר, שכאשר שאלתי אותו איך אוכל לשמור על רמה גבוהה של קשר לתורה במהלך שנה זו, הציע לי לעסוק בצורה עמוקה ועיונית בסוגיות שבהם עמדתי לעסוק מבחינה פרוקטית- סוגיות הזיהוי. לולא עצה זו, מאמר זה לא היה נכתב.

להיקבע בנושא בזכות עצמו. הנושא נדחק עד סוף המסכת כדי להראות שהוא בעל חשיבות בעצמו.

המשנה שפותחת את העיסוק בזיהוי היא המשנה השלישית בפרק ט"ז של יבמות:²

אין מעידין אלא על פרצוף פנים עם החוטם, אף על פי שיש סימנין בגופו ובכליו. אין מעידין אלא עד שתצא נפשו, ואפילו ראוהו מגוייד וצלוב והחיה אוכלת בו. אין מעידין אלא עד ג' ימים. ר' יהודה בן בבא אומר: לא כל האדם ולא כל המקום ולא כל השעות שוין.³

המשנה קובעת שלוש הלכות חד-משמעיות בנוגע לזיהוי:

- א. "הכרת פניהם ענתה במ" - כדי לזהות מת צריך שפניו יהיו שלמים, עם החוטם.⁴
 - ב. "היאך יכול החי להכחיש את החי?! - אי אפשר לקבוע את מותו של אדם כל עוד ראינו אותו רק כשהיה עוד חי! "אפילו חרב חדה מונחת על צווארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים". כנראה גם אם החרב החדה כבר חתכה את צווארו...
 - ג. ניתן להעיד על זהות המת רק כל עוד לא עברו שלושה ימים מרגע הפטירה.
- קביעות אלו מאוד חד-משמעיות ולא משאירות הרבה מקום לפרשנות - "אין מעידין" אלא אם יש את שלוש אלו, ואם לא - אין מעידין.

זיהוי באמצעות הכרת הפנים

תנו רבנן פדחת ולא פרצוף פנים פרצוף פנים ולא פדחת, אין מעידין עד שיהו שניהם עם החוטם. אמר אביי ואיתימא רב כהנא - מאי קרא? "הכרת פניהם ענתה במ".

² מעניין, הסוגיה על זיהוי חללים נפתחת בדף ק"כ - 120... בכל אופן, יש מקום להאריך בכך שהנושא מתחיל באמצע הפרק, אך לא אעסוק בזה כעת.

³ בבלי יבמות, קכ, א. כל מובאה במאמר שמקורה לא מצוין, הכוונה למקור זה.

⁴ לא בכדי המילה חוטם (אף) דומה למילה חותם (חתימה). האף הוא החלק הבולט בפרצוף, ולכן מהווה חלק משמעותי מזיהוי הייחודי של האדם. ראה בבלי ראש השנה, כד, ב בנוגע לחותם בולט או שוקע; וכן המשנה בסנהדרין פרק ג' על כך שכל בני האדם נעשו בחותמו של אדם הראשון, אך כל אחד הוא ייחודי - חותם, חוטם וייחודיות.

נתחיל עם הדרישה לשלמות הפנים. המשנה מחלקת בצורה ברורה בין סימן לבין הכרה. כאשר אני רואה את פני חברי - אני מכיר אותו. אני לא משתמש בפניו בתור סימן ועל פי זה קובע שהוא חברי, אני פשוט מכיר אותו, "משיראה את חברו בריחוק ד' אמות ויכירנו".⁵

כאשר אני מנסה להוכיח שהמת הוא אכן האדם שאני מכיר, אני יכול להשתמש בלשון של סימן או בלשון של הכרה. אני יכול לומר למשל שיש לו פצע בחזה כמו לחברי, שזה סימן. הכרת הפנים היא שונה: אני לא מזהה את האדם כי יש לו אף גדול (גם לחברי היה אף גדול). פרצוף האדם, החותם האישי שלו, מקבץ בתוכו כל כך הרבה פרטים שמנייתם היא בלתי אפשרית ולא נצרכת; ישנה פשוט הכרה. לכן זו הדרך האידיאלית לזיהוי המת. אמנם כשאין לנו את האפשרות לזהות על פי הכרת פנים אנו עוברים למישור שונה לחלוטין - המישור הראייתי של הסימנים.

הסימנים הם תחום המשותף הן לדיני ממונות בהשבת אבידה, הן לאיסור והיתר בדיני גט והן אצלנו. מיוחד הוא זיהוי המת שיש בו אמצעי זיהוי שלא קיים בדיני ממונות ובגט - הכרת הפנים. הדבר הקרוב ביותר שיש להכרת פנים בדיני ממונות הוא הדין של "טביעות עין" בהשבת אבידה.⁶ כמו בזיהוי על-ידי הכרת פנים, המזהה אינו נותן סימן ספציפי המעיד על כך שהחפץ שייך לו, כמו שהמזהה על פי הכרת פנים אינו נותן סימן ספציפי להכרתו. אבל יש ביניהם שוני ענק: טביעות עין מתקבלת אך ורק כאשר המאבד הוא תלמיד חכם.

ניתן לראות בכך אליטיסטיות זולה של חז"ל המנסים ליצור מצב חברתי שבו יש העדפה ממונית לקבוצה הנבחרת - תלמידי החכמים - אבל נראה שזו הפשטת יתר של הלכה עם יסוד עמוק וחשוב. לכל אדם יש זהות אישית, והדרך בה היא מתבטאת כלפי חוץ היא על-ידי פניו, בעלי הצורה הייחודית. כאשר אני רואה את פני חברי אני רואה דרכם את כל מהלך היכרותי איתו. שונה הוא החפץ. לחפץ, לדומם, אין אישיות. אדם הוא לא חפץ. לכן, אין אפשרות לזהות חפץ בהכרה. בחפץ יש משהו אחר: ישנה מערכת יחסים ייחודית בין האדם לבין

⁵ בבלי ברכות, ט, ב.

⁶ בבלי בבא מציעא, כג, ב.

חפציו.⁷ לכן, תלמיד חכם יכול לזהות את חפציו בטביעות עין, הוא מכיר את הקשר הייחודי בינו לבין חפציו.

דמיון זה בין טביעות עין לבין הכרת הפנים עלול גם להיות מסוכן בצורה מסוימת. נסביר: לאחר המוות, האדם החי הופך לדומם. ישנה סכנה גדולה שנתייחס בביזיון לגולם, לכלי שנפסד וכבר לא מכיל בתוכו את 'חלק א-לוה ממעל', הנשמה שה' נתן בו. חשש זה מתבטא במקומות רבים במקורות, כמו למשל בסוגיה זו:

דבר תורה עור האדם לאחר שעידו טהור, ומה טעם אמרו עור האדם שעידו טמא, גזירה שמא יעשה אדם עורות אביו ואמו שטיחין למטה לישב ולשכב עליהן.⁸

בסוגית הזיהוי צפה ועולה סכנת הזלזול במת. האדם החי - הרוח קמללא, נפש חיה - מסוגל לדבר בעד עצמו, לעומת זאת המת כבר איבד את חייו ולא מסוגל לדבר בכלל, ואנחנו צריכים לנסות לזהות את הדבר הזה שכבר אינו אדם. אלא שגם במעמד כזה אנחנו צריכים לזכור שמדובר בגוף אנושי. לכן, שונה היא הכרת פנים מטביעת עין. בהכרת פנים, אנחנו מכירים את פני המת - יש לו זהות בין אם נרצה בכך ובין אם לא. בטביעות עין המצב שונה, הכל תלוי בעינו של המתבונן; זהות הכלי היא סובייקטיבית. לכן, רק לתלמיד חכם, מי שיש לו קשר מיוחד לממונו, יש את האפשרות להתחבר לזהות הכלי. אבל הזהות של המת איננה תלויה במזהה! המת לא זקוק לרב! יש לו זהות, ואת זה אף אחד לא יכול לקחת ממנו. האם אנחנו נגלה את זהותו? זו כבר שאלה אחרת. משום כך אומרים חז"ל: האדם, גם לאחר מותו, הוא הרבה יותר מחפץ.

זיהוי באמצעות סימנים

למימרא דסימנין לאו דאורייתא? ורמיניה - "מצאו קשור בכיס ובארנקי ובטבעת או שנמצא בין כליו אפילו לזמן מרובה כשר". אמר אביי - לא קשיא. הא רבי אליעזר בן מהבאי, הא רבנן. דתניא "אין מעידין על

⁷ "ויותר יעקב לבדו" אל תקרי לבדו אלא לכדו, שחזר לפכים קטנים, צדיקים ממונם חביב עליהם יותר מגופם (ראה בבלי חולין, צא, א).
⁸ בבלי נידה, נה, א.

השומא ר' אליעזר בן מהבאי אומר מעדיין". מאי לאו, בהא קמיפלגי - דמר סבר סימנין דאורייתא ומר סבר סימנין דרבנן.

כאמור, לא תמיד יש לנו את האפשרות לזהות את המת בהכרת פנים, ועלינו לרדת למישור הראיתי של סימנים. סוגית הסימנים בזיהוי פותחת בקושיה ממסכת גיטין: ניתן לזהות גט על פי סימני הכלים שהגט נמצא ביניהם. למה ניתן לזהות גט על פי סימנים בניגוד למת?

התשובה הראשונה שמובאת היא תשובתו של אב"י: יש מחלוקת בין ר' אליעזר בן מהבאי (להלן: ראב"ם) לבין רבנן. ראב"ם סובר שסימנים הם מדאורייתא, ולכן הם יכולים להתיר איסור דאורייתא כמו אשת איש, כמו שגט עושה בעצם. למה שזה לא יעבוד במת? ההשלכה החמורה ביותר של זיהוי המת היא התרת אשתו, איסור דאורייתא, כמו גט! לכן, לדעת אב"י, ראב"ם אומר שגם מת וגם גט ניתנים לזיהוי על-ידי סימנים, מכיוון שסימנים פועלים מדאורייתא. לעומתו, רבנן סוברים שסימנים הם דרבנן, ולכן לא פועלים לא בגט ולא במת. משנתנו היא לדעת רבנן, ואילו המקור בגיטין הוא לדעת ראב"ם.

אב"י, בעצם, עורך השוואה מלאה בין זיהוי המת לבין זיהוי הגט שהוא שטר. לכאורה, זה מפרק את כל הסברה שהבאנו לעיל על הייחודיות של האדם בזיהוי: אפשר לזהות את חתיכת הנייר הזו, הגט, בדיוק באותם קריטריונים בהם ניתן לזהות את גופתו של האדם, מכיוון שהשלכות ההלכתיות של שני הזיהויים הם באותה דרגת חומרה! האם אפשר לומר שלשיטת אב"י אין שום דבר מיוחד, שום העדפה של מה שפעם היה בן אדם על פני מה שבסך הכל זה כמה שורות של דיו על נייר?!

אם נתבונן בדברים ביתר דיוק, נראה לי שהפתרון ברור: במישור של ההכרה (הכרת פנים), שבו הזיהוי בעצם תלוי בעצמות של החפץ המזוהה, יש ייחודיות למת, ולכן רק בו יש את האפשרות של הכרת פנים. אבל במישור הראיתי, הזיהוי כבר לא קשור לעצמותו של החפץ המזוהה, אנחנו מפרטים את הראיה שלנו, מסבירים את דברינו, ולא מסתמכים על זהות המת או החפץ. לכן, לכאורה, במישור הראיתי ניתן יהיה להשוות את המת לחפץ. אלא שכאן יש עניין שונה, ההשלכות ההלכתיות: במישור הראיתי אנו נדרשים להתחשב בהשלכות ההלכתיות של הזיהוי, ועל פי חומרת ההשלכות נקבע את טיב הראיה הנדרשת. בגט ובמת, ההשלכות ההלכתיות זהות - התרה של איסור דאורייתא - ולכן מה שעובד כאן יעבוד גם כאן.

אמר רבא דכולי עלמא סימנין דאורייתא ! הכא בשומא מצויה בבן גילו קמיפלגי [...] ואיכא דאמרי הכא בשומא העשויה להשתנות לאחר מיתה קמיפלגי [...] ואיכא דאמרי אמר רבא דכולי עלמא סימנין דרבנן והכא בשומא סימן מובהק קא מיפלגי [...] ולהך לישנא דאמר רבא סימנין דאורייתא הא קתני "אף על פי שיש סימנין בגופו ובכליו"? גופו - דארוך וגוין. כליו - דחיישינן לשאלה. ואי חיישינן לשאלה, חמור בסימני אוכף היכי מהדרינן? לא שיילי אינשי אוכפא דמסקיב ליה לחמרא. מצאו קשור בכיס ובארנקי ובטבעת היכי מהדרינן? טבעת - חייש לזיופי, כיס וארנקי- מנחשי אינשי ולא מושלי. ואיבעית אימא, כליו - בחיורי וסומקי.

מגיע רבא וחולק על אביי. אביי הסביר שהמחלוקת נסובה על השאלה האם סימנים מועילים מדאורייתא או לא. רבא סובר שלדעת כולם סימנים מועילים מדאורייתא, רבנן פשוט חוששים ממקרה שבו יהיה לְשֵׁנִי בני אדם סימן דומה. בגלל החשש הזה הם לא מאפשרים את השימוש בסימנים לשם זיהוי המת, למרות שסימנים הם מדאורייתא, בעוד שראב"ם מאפשר. זו הלישנא קמא ברבא.

יש גם לישנא בתרא, לפיה רבא סובר שלדעת כולם סימנים הם מדרבנן! מהסיבה הזאת רבנן לא מאפשרים את השימוש בסימנים לזיהוי, אבל ראב"ם סובר ששומא (יבלת) זה **סימן מובהק**, ולכן, למרות שעיקרון הסימנים הוא מדרבנן, אפשר להשתמש בסימן מובהק לשם זיהוי, כי לא מציאותי שיהיה סימן מובהק זהה למישהו אחר.

כאן הגמרא חוזרת למשנתנו ושואלת שאלה מעניינת: אם לרבנן סימנים עובדים מדאורייתא (הל"ק של רבא), מדוע המשנה, שהיא כנראה לשיטתם, פוסלת את השימוש בסימנים? הגמרא עונה: המשנה רק פוסלת את השימוש בסימנים במקרה שיש חשש שהסימן הוא לא ייחודי. אבל כשהסימן מובהק, ייחודי, יהיה אפשר לזהות על פיו, למרות שזה דין מעולם הסימנים ולא מעולם ההכרה.⁹

⁹ הכסף משנה (הלכות גירושין, פרק י"ג הלכה כ"א) עושה חלוקה טובה בדרגות הסימנים: יש סימן גרוע ("ארוך וגוין" - אם הבן אדם היה שמן או גבוה - לא בדיוק ייחודי). לא ניתן לערוך זיהוי על פי סימן גרוע לדברי הכל. יש גם סימן מובהק קצת וסימן מובהק ביותר. סימן מובהק קצת (שומא למשל, לדעת רבנן) מועיל לממון אך לא למת. סימן מובהק ביותר (שומא לדעת ראב"ם) תמיד עובר, גם במת.

כאן מתעוררת שאלה גדולה: אם גילינו שניתן לזהות מת בעזרת סימנים בגופו ובכליו של המת, מדוע המשנה קבעה בנחרצות שרק הפנים מועילים לזיהוי, ואף אמרה שאין לזהות על פי סימנים בגופו ובכליו של המת?¹⁰ אמנם הגמרא תירצה שהמשנה התכוונה רק למקרים שבהם אין סימן מובהק בבגדיו או בכליו של המת, אבל אני עדיין מרגיש צורך לשאול מדוע המשנה לא ראתה לנכון לפחות לציין שיש אפשרות מסוימת של זיהוי באמצעות כלים או בגדים. אם זו המשנה המרכזית שעוסקת בסוגיית הזיהוי, למה האמוראים חייבים להוכיח את האפשרות הזאת בעזרת קושיה מענייני גיטין? מה מונע מהמשנה פשוט לציין בבירור את האפשרויות שהגמרא מגלה?

ישנו פער ניכר בין הקביעות החד-משמעיות של המשנה לבין המסקנות של הדיונים בגמרא. פער זה הוא חשוב ונחזור אליו בהמשך.

שיטת רבנו תם בזיהוי

נ"ל דפירושא דהך משנה דהאשה הכי, וזכור אני שכך דנתי לפני רבנו שמואל והתרנו אשת אחיו של ר' שלמה ב"ר בנימין [...] אין מעידין לאחר ג' ע"י סימני פרצוף ופדחתו וחוטם [...] אבל בטביעת עין מעשים בכל יום אפילו לאחר שנים עשר חודש מת ניכר.¹¹

לרבנו תם יש שיטה מפתיעה וייחודית בכל הנוגע לזיהוי חללים על-ידי הכרת פנים וסימנים.

עד עכשיו הסברנו את הסוגיה כהסברם של ראשוני ספרד, שסוברים שהמשנה מפרטת את הדרך האפשרית היחידה לזיהוי החלל. רק על-פי הפנים, רק לאחר

¹⁰ אמנם מופיעה בגמרא אפשרות שלא מזהים בכלל על פי כליו של המת כי חוששים שהם לא שלו אלא הושאלו לו. אם כן, באמת אין מצב שבו יהיה אפשר לזהות על פי סימן בכליו של המת. אבל, עדיין נשארה האפשרות של זיהוי על פי סימן מובהק בגופו של המת, אפשרות שהגמרא מציעה כאפשרית, אך המשנה פוסלת - "אין מעידין אלא על פרצוף הפנים עם החוטם, אע"פ שיש סימנין בגופו ובכליו". או עדיין נשארה שאלתנו על הפער בין המשנה לגמרא. בכל מקרה, הטענה שלא מזהים בכלל ע"פ כלי המת נטענת רק לל"ק של דעת רבא. לפי הל"ב בדעת רבא, לא ניתן לזהות ע"פ כלי המת רק כאשר הזיהוי נעשה ע"פ פרט שטחי ("חירוי וסומקין" - צבע הבגדים). אם יש סימן מובהק אפילו בבגדי המת - יהיה ניתן לזהות ע"פ זה, לפי הל"ב של רבא.

¹¹ שיטת רבנו תם מופיעה בתוספות ד"ה "אין" בדף שלנו, אבל היא מובאת שם בצורה חסירה. שיטתו המלאה מובאת בספר הישר סימן צ"ב, בראבי"ה סימן תתצ"ט ובאור זרוע חלק א' סימן תרצ"ב. המקורות האלו מראים שדעה זו הייתה נפוצה בקרב ראשוני אשכנז, לעומת הדעה של ראשוני ספרד.

המוות ורק עד שלושה ימים לאחריו. בא ר"ת והופך את הקערה על פיה: הוא טוען שמה שהמשנה מציגה זו רק דרך אחת מתוך כמה דרכים לזיהוי המת.¹² הקבלנו בין זיהוי מת להשבת אבדה, כאשר הענקנו לזיהוי ע"פ סימנים בגוף או בכלי המת את המעמד של השבת אבדה ע"פ מתן סימנים מצד המאבד, ונתנו לזיהוי ע"פ הכרת פני המת את המעמד של השבת אבדה ע"פ טביעות עין של תלמיד חכם. רבנו תם אומר: כל המשנה היא רק סימנים. גם "פרצוף פנים עם החוטם" - זה סימן; החוטם זה סימן והפרצוף זה סימן. מה מקביל באמת לטביעת עין לשיטתו? כל הגוף. הוא סובר שניתן להעיד באמצעות טביעות עין על כל הגוף גם לאחר זמן רב, וגם אם אין סימנים או פרצוף שלם, מכיוון שטביעות עין זה בכלל מישור אחר שאינו קשור לסימנים. שיטת ר"ת והתוספות סותרת בעצם את כל התורות הגדולות שדיברנו עליהן לעיל לגבי חשיבות הכרת הפנים. לדעת רבנו תם אין לפנים שום מעמד מיוחד, הם פשוט סימן.

אני עדיין עומד בדעתי לגבי חשיבות הכרת הפנים על אף דעת רבנו תם, במיוחד לאור זאת שדעת ראשוני ספרד הרבה יותר מתיישבת בפשט המשנה והגמרא. בנוסף, קשה לי לראות את האברים השונים בפנים כסימנים שונים. אדם לא מזהה את חברו בגלל שיש אף גדול, עיניים כחולות ונמשים על הלחיים. הוא מזהה את המכלול. ואני חושב שזו ההגדרה של טביעות עין: הכרה ברורה שלא ניתנת לביטוי על-ידי תיאור מציאותי של סימנים. בכל מקרה, הבאתי את דעת ר"ת כדי להראות איך הוא יוצר פער גדול עוד יותר בין המשנה והגמרא ובין פסיקת ההלכה למעשה, כאשר לשיטתו יש דרך זיהוי נוספת שפשוט לא מוזכרת במשנה. הטענה העיקרית שלו היא מציאותית: אפשר לזהות אדם על-ידי טביעות עין גם לאחר זמן רב. ר"ת הולך עם מסקנה זו נגד מה שנראה כמו פשט משנה וגמרא.

כפי שכבר הזכרנו, רבנו תם שוחה נגד הזרם מבחינת הראשונים. ראשוני ספרד חלקו עליו מכל וכל. נביא כאן את דברי הריטב"א על אתר:

וכתבו התוס' בשם ר"ת ז"ל דדוקא בשאין שם אלא הפרצוף, אבל אם היה כל גופו שלם אפילו אין כאן פדחת וחוטם, וניכר הוא יפה ע"י

¹² לא נעסוק כרגע בכל פרטי שיטתו, אך נביא את המסקנה העיקרית.

סימני הגוף. ועוד, דשמה בסימנים הוא דאמרינן הכי, אבל ע"י טביעות עינא ניכר הוא יפה [...] ואפילו לאחר כמה ימים. ואין זה נכון בעיני רבותינו ז"ל, דהא מתניתין סתמא קתני אין מעידין אלא על פרצוף פנים עם החוטם, ומילתא פסיקתא קתני ואפילו כל הגוף...

בא הריטב"א ואומר: רבנו תם אומר דברים מעניינים, אבל דבריו לא מסתדרים ולא עם פשט המשנה ולא עם פשט הגמרא.

זיהוי באמצעות עדות מפני המוות

נמשיך לדין הבא במשנה: "אין מעידין אלא עד שתצא נפשו". כלומר, אם ראינו אדם שנפצע וברור שהוא ימות מפצעיו, זו לא עדות מספקת כדי לקבוע שהוא מת, צריך שהעד יראה את האדם כאשר הוא כבר מת. דין זה הוא מאוד עקרוני וקשור לדין פיקוח נפש בשבת, שמחללים את השבת אף על חי שעה - גם ברגעיו האחרונים האדם הוא חי לחלוטין; גם אם ברור שהוא ימות, אנחנו עדיין נשתדל להאריך את חייו כמה שיותר. במקרה שלנו, אף פעם לא נקבע שבן אדם שראינו אותו חי הוא בעצם מת.

לכאורה זו אמירה ברורה וסגורה, אבל אז באה הגמרא ומסבכת את העניינים. היא אומרת שהמשנה היא רק לשיטתו של ר' שמעון בן אלעזר (להלן: רשב"א), שלדבריו "מגוייד"¹³ יכול להתרפא ולחיות. אבל רבנן סוברים שמגוייד לא יכול לחיות, ולכן ניתן להעיד עליו שהוא מת, גם אם רק ראינו אותו כאשר הוא היה בחיים. רק רשב"א סובר שלא ניתן להעיד על מגוייד, משום שלשיטתו מגוייד יכול לחיות, אבל אם יש פצוע שלרשב"א ברור שהוא ימות - גם רשב"א יסכים עם רבנן ויאמר שניתן להעיד על אדם מת גם אם ראינו אותו רק כאשר הוא היה בין החיים. שוב אנו רואים פער בין קביעה עקרונית וברורה של המשנה לבין תוצאות הדיון בגמרא.

משנה לעומת גמרא: שתי רמות בתורה שבעל פה

נראה לי שיש תשובה שמסבירה את הפער בין המשנה לבין הגמרא בשתי הסוגיות שעסקנו בהם - סוגיית זיהוי בהיכרות פנים לעומת סימנים, וסוגיית

¹³ ההגדרה של מגוייד לא כל כך ברורה. ההגדרה הטובה ביותר שהצלחתי ליצור היא: בן אדם שנפצע בפצעים שמהם הוא ימות בברור, אלא אם כן הוא יקבל טיפול רפואי מיידי.

זיהוי ע"פ ראיית בן אדם חי. תשובה זו לטעמי תהיה רלוונטית גם לסוגיית מגבלת הזמן של הזיהוי שעוד לא עסקנו בה.

כפי שכבר הזכרתי המשנה קובעת עקרונות חשובים בצורה מאוד ברורה: מעידים אך ורק על-פי הכרה אישית, לא על-פי סימנים! את העיקרון המחשבתי העומד מאחורי זיהוי בהיכרות אישית הסברנו לעיל. וכן לגבי הצורך בזיהוי דווקא במת: מעידים רק על המת, לא על החי! העניין הוא שלא תמיד הסטנדרטים האידיאליים הופכים למציאות. לפעמים אין פרצוף שאפשר לזהות ולפעמים אין אפילו גופה...

במסגרת התפקיד שלי ברבנות הצבאית התוודעתי ללא מעט מקרים כאלה. יש לרבנות, כמו לכל החילות בצה"ל, תורת לחימה (תו"ל). תורת הלחימה מפרטת את ההנחיות לצוותי הרבנות במצב נורמלי. למשל, אי אפשר, ע"פ התו"ל, לבצע זיהוי על-ידי הכרת פנים כאשר חלק מהפנים חסר; גם אם יש סימן מובהק בגופו ובכליו - מתעלמים מהם. אם חלק מהפנים חסר לא מבצעים זיהוי אלא שולחים את החלל למרכז איסוף נתוני חלל (מאנ"ח). שם יתכנס בית-דין שיבצע זיהוי לחלל באמצעות סימן מובהק - טביעות אצבע, דגימות דנ"א או מרשמי שיניים. כל אלו הם דוגמאות של סימן מובהק בגוף החלל.

בעצם, התו"ל מהווה מעין מְשָׁנָה לצוותי הרבנות: מה שיש לעשות לכתחילה, במצב אידיאלי. במצב פחות טוב יש את בית הדין שיוקם במאנ"ח. בית הדין הזה מקביל לגמרא. במצב שלא ניתן לעמוד בחוקים הכלליים של המשנה, הגמרא מוצאת דרך אחרת לעמוד בדרישות ההלכה, אך בירור זה של דרכים חלופיות מאלה שבמקורות הוא ליחידים, מומחים כמו האמוראים, ולא לכולם. הגמרא מכירה את המורכבות של העולם האמיתי, ועד כמה שהיא יכולה היא תקפיד לשמור על הכללים העקרוניים של המשנה; כשאינן אפשרות כזאת, הגמרא תשאף להגיע לפתרון חלופי. ניתן לומר בצורה מסוימת שהמשנה היא לכתחילה והגמרא היא בדיעבד. אפשר לומר שזו אחת הסיבות ש"אין מורין הלכה מתוך המשנה"¹⁴ - מי שמורה הלכה מתוך המשנה מורה רק מתוך קביעות עקרוניות ולא מכיר את ההתמודדות של הגמרא שנצרכת במצבים מורכבים.

¹⁴ רש"י על בבלי כריתות, יג,ב.

נחזור כעת לשיטת רבנו תם בזיהוי. כאמור, הוא טען שיש גם דרך לבצע זיהוי שלא ע"פ הקריטריונים של המשנה והגמרא. בעצם, רבנו תם רואה את כל הספרות ההלכתית שקדמה לו כ'משנה' שלו, והוא עמל לבנות בסיס הלכתי לבעיות אמיתיות שצצו בעולם היהודי בזמנו, בעיות שלא תמיד עולות בקנה אחד עם פשט דברי המשנה והגמרא. רבנו תם בעצם ממשיך את מגמתה של הגמרא - התאמת הרעיונות הגדולים של קודמיהם למציאות המתחדשת - רק שהוא עשה את זה לגמרא עצמה.¹⁵

בסוגייתנו, חכמי ספרד לא מסכימים עם הדרך בה בוחר רבנו תם ללכת. אינני בקיא מספיק כדי לדעת אם מחלוקת זו משקפת מחלוקת כללית בין ראשוני אשכנז וראשוני ספרד על היחס הנכון לתורה שבעל פה, אבל זכור לי שמו"ר הרב רא"ם אמר כמה פעמים בשם ה"נחלת דוד" שמה שמעניין את תוספות באופן כללי זו הסברא של הגמרא, ולא פשט דבריה.

אסכם את הדברים שלמדנו כעת על הרמות השונות בתושב"ע בעזרת מימרא ידועה של חז"ל: "תלמוד גדול שהתלמוד מביא לידי מעשה"¹⁶. משפט זה נאמר לאחר דיון שבו ר' טרפון טען שמעשה גדול, ור' עקיבא טען שתלמוד גדול. המשפט שנקבע לבסוף בעצם משלב בין שתי הדעות, לא בתור פשרה מנומסת

¹⁵ בהקדמת הנצי"ב מוולוז'ין לשאלות דרב אחאי, **קדמת העמק**, הוא מבאר את הפסוק "מימינו אש דת למו". חז"ל אומרים שהפסוק מדבר על מתן תורה, שהקב"ה הביא לעמו את התורה בימינו. אם כן, התורה נקראת אש ודת. הנצי"ב מסביר שאש ודת הם שני חלקים שונים בתורה. הדת זה החוקים הקבועים - התורה שבכתב. האש, לעומת זאת, היא התורה שבעל פה - התורה שבוערת ומשתנה כמו להבת האש, ומתלבנת בבית המדרש כמענה למציאות המשתנה. הנצי"ב מסביר שבכל דור, האש הבווערת זורקת ניצוצות, הם השינויים החדשים שחכמי הדור צריכים להתמודד אתם. אנחנו רואים שזה מה שקורה כאן. המשנה קבעה מספר כללים - דת. הגמרא הייתה ערה למקרים הבעייתיים שנופלים בין החריצים של דיני המשנה, והמקרים האלה בעצם היו האש שהאמוראים היו צריכים להפוך לדת. בתקופתו של רבנו תם, הייתה דת קבועה על בסיס מסקנות הגמרא, ותפקידם של בעלי התוספות היה לתת מענה למקרים חדשים שהתעוררו בזמנם ולא היה להם מענה ע"פ חוקי הגמרא. ובאמת, דעתו של רבנו תם מובאת כהסבר להכרעה שלו בהתרת אשה מסוימת להינשא בעקבות זיהוי בעייתי של בעלה. רואים כאן שחידושי התורה נוצרים, בין השאר, ממאמץ של חכמי תושב"ע לתת מענה למציאות המורכבת והמשתנה.

¹⁶ בבלי קידושין, מ.ב.

אלא בתור גילוי מלא של העוצמה שבכל דעה בעת ובעונה אחת. התלמוד הוא גדול. "ארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים".¹⁷

יש קדושה נשגבה בלימוד התורה שאינה תלויה בשאלה אם הגילויים של הלימוד באמת מתממשים בעולם המעשה. אבל גם המעשה הוא גדול. וכל תלמוד **שלא מאפשר** את קיומו של עולם המעשה, שפועל בעולם דמיוני של ערכים מוחלטים בלי סיבוכים, הוא תלמוד פגום. תלמוד שמביא לידי מעשה, שמאפשר לנו את היישום שלו בעולם הרחב, הוא תלמוד גדול.

¹⁷ איוב י"א, ט'.